

במעלות קדושים:

אסון מעלות והנצחתו* – בין אבל לזיכרון

ברוריה בר כוכבא

מבוא

בלילה שבין 14 ל־15 במאי 1974 חדרה מלבנון לשטח ישראל חוליה של שלושה מחבלים והחלה לפגוע בגליל המערבי. המחבלים ירו על רכב שהסיע פועלות מעבודתן בקריות לפסוטה, ורצחו אחת מהן. משם המשיכו לעיירה מעלות, פרצו לבית מגורים ורצחו שלושה בני משפחה. לפנות בוקר הגיעו לבית ספר נתיב מאיר, שהתאכסנו בו באותו לילה יותר ממאה תלמידי התיכון הדתי בצפת, שהיו בטיול גדנ"ע. לאחר כ־13 שעות שבהן הוחזקו התלמידים בני ערובה, לקראת פקיעת האולטימטום שהציבו המחבלים, פרץ למבנה כוח של סיירת מטכ"ל. במהלך השתלטות הלוחמים על בית הספר נרצחו 22 מהתלמידים, ועשרות נפצעו. האירוע נודע בשמו 'אסון מעלות'. בעיר צפת רואים בו מעין מיתוס,¹ ואפשר שהוא מיתוס גם ברמה הלאומית.

הטראומה שגרם אסון מעלות הייתה לא רק אישית אלא זעזוע לעיר שלמה; לא היה כמעט אדם בעיר הקטנה צפת שהטבח הזה לא נגע בו בקרבת משפחה, בקשר חברות או במעגל אחר.² באזכרה שנערכה בבית העלמין ביום הזיכרון לנרצחים בכ"ג באייר תשע"ט, שנכחתי בה בשל מחקרי, פתח את דבריו רב העיר שמואל אליהו במילים אלו: "לפני שנים כשהגעתי לצפת אמר לי זאב, ראש העיר לשעבר: דע לך שהאירוע הזה כאילו קרה היום. וכל שנה אני נזכר במשפט הזה, כי זה באמת כך. זה באמת אירוע שאתה ממש מרגיש

---

* המאמר מבוסס על עבודה סמינריונית רחבה בנושא זה שהגשתי בלימודי התואר השני במסלול זיכרון ומורשת במכללת אפרתה בהנחייתו של ד"ר יוסי שפנייר. תודה לפרופ' ישראל רוזנסון ולד"ר שפנייר על הערותיהם המחכימות במהלך הכתיבה.

1. מיתוס הוא סיפור שבאמצעותו חברה מספרת על עצמה מאין היא באה ולכן היא הולכת. בני האדם חווים את המציאות הסובבת אותם באמצעות סמלים ההופכים את האירועים לבעלי משמעות בעבורם. לכל אדם עולם סמלים אישי, ולכל קהילה יש מיתוסים קולקטיביים הנוצרים בידי סמלים ודימויים קיבוציים. אוהנה ווסטרייך, תשנ"ז, עמ' 12-13.

2. בשנת 1973 נמנו בעיר צפת 14,000 תושבים. ראו נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה: https://www.cbs.gov.il/he/publications/DocLib/shnaton_saruk/shnaton1974_num25.pdf

כמו הדם של זכריה שהיה בבית המקדש תוסס כל הזמן,³ בבחינת 'צדיקים במיתתם קרויים חיים'. למרות השנים שחלפו, הכאב שנשמע מפי רבים ששוחחתי איתם במהלך החודשים שבהם עסקתי בנושא עודנו צורב.

ידועה ההבחנה בין זיכרון ציבורי לזיכרון אישי. לזיכרון האישי יש תוחלת חיים מוגבלת, ולכן תפקיד ההנצחה להעתיק זיכרונות אישיים אל מרחב הזיכרון הציבורי. ההנצחה למגוון צורותיה היא הדרך שבה קהילות יוצרות ומשתפות את זיכרונותיהן והופכות את הזיכרון לממשי.⁴ הנצחת נופלים ונרצחים מורכבת, מכיוון שהיא מערבבת בין זיכרון אישי של בני משפחה וחברים, זיכרון לאומי, זיכרון קהילתי וזיכרון עירוני. הזיכרון פועל מההווה אל העבר, ואילו ההנצחה פונה מההווה כלפי העתיד.⁵ לדעתי הזיכרון של אסון מעלות נמצא על התפר שבין אבל לזיכרון. בעשרות השנים שחלפו מאז האסון גדלה העיר צפת פי שלושה, והאבל האישי, מנת חלקם של בני המשפחות השכולות, של ניצולי האסון ושל החברים הקרובים, עתיד בטווח של כמה עשרות שנים להתפוגג כליל. נראה לי כי בשנים הקרובות נוכל לדעת אם ואיזה חותם ישאיר אסון מעלות בזיכרון הציבורי של קהילת צפת ובזיכרון הציבורי הישראלי.

גדלתי בצפת. למדתי בבית הספר התיכון שממנו יצאו התלמידים לטיול ואילו לא שבו. איתנו למדו חברים שהוריהם ניצלו מהאסון וחברים שנקראו על שם קרובי משפחתם שנרצחו. מיתוס אסון מעלות היה שזור בחיינו, וסוכני הזיכרון שיתוארו להלן היו חלק בלתי נפרד מתבניתנו מולדתנו. במאמר זה אני מבקשת לבחון איך עוצב הזיכרון של אסון מעלות במהלך השנים. לפיכך אסקור את ההנצחה של האסון במרחב הטקסטואלי ובמרחבי המקום והזמן.⁶

3. בעקבות המדרש (פתיחתא דאיכא רבה כג) והתלמוד הבבלי (גיטין נז), המתארים את רצח הנביא זכריה בן יהוידע הכהן (דברי הימים ב כד, יז-כב) כאחד הגורמים המרכזיים לחורבן בית המקדש הראשון, ואת נבזזראדן שר צבא בבל, הרואה את דמו של זכריה עדיין מבעבע בבית המקדש אף שעברו כ-250 שנה מעת רציחתו ועד החורבן.

4. זרובבל, 1995, עמ' 5.

5. מ' עזריהו, "מקומה של תרבות הזיכרון בעיצוב זהות קולקטיבית", **זיכור – אתר ההנצחה לחללי מערכות ישראל**: <https://www.izkor.gov.il/d5498988a39024711a948b65a05f2d81>.

6. בסקירת ההנצחה שעשיתי עמדתה על ההנצחה הקיימת בשטח, אולם לא ערכתי ראיונות שנגעו לתהליכי קבלת ההחלטות בקשר להנצחה ולמידת המעורבות של המשפחות השכולות בתהליך ההנצחה. ממסמכים שמצאתי בארכיון העירייה ובכתבות עיתונות עולה כי נציגות של המשפחות השכולות הייתה מעורבת בתהליכי ההנצחה. יש מקום להעמקת המחקר בעתיד בדבר מעורבות המשפחות השכולות בהנצחה העירונית ובהנצחה מסורתית במעגל של המשפחה (קריאת שמות, הכנסת ספרי תורה, לימוד משניות ועוד).

האסון

אביב 1974 היה סוער מבחינה פוליטית וביטחונית. גולדה מאיר, שהתפטרה מראשות הממשלה בעקבות מלחמת יום הכיפורים, עדיין עמדה בראש ממשלת המעבר, ויצחק רבין נבחר לעמוד בראש מפלגת המערך ועסק בניהול משא ומתן להרכבת ממשלה. בגבול ישראל-לבנון הורגשה מתיחות גדולה, וב־11 באפריל אף התרחש פיגוע חדירה לקריית שמונה, ונרצחו בו 18 איש.

למרות המתיחות יצא כמתוכנן טיול הגדנ"ע של תלמידי התיכון הדתי בצפת, והתלמידים נערכו אליו בהתרגשות.⁷ בשל הידיעות על חוליית המחבלים שחדרה ארצה מלבנון וטרם נתפסה הוחלט לשנות את מסלול הטיול, ובמקום ללון באוהלים בשטח להלין את התלמידים בבית ספר נתיב מאיר במעלות. בהתאם לנוהלי הבטיחות נשאו מלווי הנשק את כלי הנשק בתוך בית הספר, אולם התחמושת נשארה למשמרת ברכב פרטי של אחד המורים, והוא ישן ברכבו.⁸

באותו לילה הגיעה כאמור חוליית המחבלים לעיירה מעלות, פרצה לבית משפחת כהן ורצחה שלושה מבני המשפחה. בארבע לפנות בוקר שברו המחבלים את חלון המכונית שישן בה המורה, ובאיומי נשק נכנסו עם המורה אל בית הספר.⁹ בהמולת הרגעים הראשונים קפצו מאחד החלונות 17 תלמידים, נהג הטיולית וארבעה מורים, ונמלטו מהמבנה. דילמה נוראה עמדה בפני תלמידים שהיו להם אח או אחות בטיול והתלבטו אם לברוח ולהשאיר את אחיהם מאחור או להישאר עימם.¹⁰ אחד התלמידים, יעקב קבלה, אמר לחברו: "אנחנו שני המבוגרים פה. אם נקפוץ, מי יעזור לילדים הצעירים?"¹¹ בבנין נותרו 85 תלמידים, שני מורים ושתי חובשות.¹²

7. תיאור האירועים מנקודת מבטם של בני הערובה מבוסס ברובו על שני ספרי עדות: שולמית סבן פרסמה את ספרה כ־15 שנה לאחר האירוע (סבן, תש"ן), ושמעון מיימון פרסם את ספרו במלאת ארבעים שנה לאסון (מיימון, תשע"ד). כמו כן נעזרתי בראיונות מצולמים של ניצולי האסון. ראו גם בצר, 2015, עמ' 253; אבן, תשע"ז, עמ' 100; א' שטוטלנד, "ניצולת הטבח במעלות: 'המחבל עמד מעלי וריסס, הסיפור היה מחדל גדול'", **מעריב on-line**, 21.9.2017 <https://www.maariv.co.il/news/military/Article-600031>.

8. מיימון, שם, עמ' 53.

9. שם, עמ' 54.

10. סבן, תש"ן, עמ' 19. ראו גם את עדויותיהן של שולמית סבן וחניתי חדד: ר' פפיש, "אסון מעלות | סרט דוקומנטרי: כאב המוטלת לברכת מים", **הטלוויזיה החינוכית**, תשנ"ד: <https://www.youtube.com/watch?v=uayEV-Q-eDU>.

11. עדות ישי מיימון, ראו: א' פדרבוש וג' מרוז, "אורלי וגיא חוזרים עם תשובה – אסון מעלות", **ערוץ 10**, 29.3.2014: <http://10tv.nana10.co.il/Article/?ArticleID=1047175>.

12. זונדר, 2000, עמ' 107-108. שולמית סבן כותבת כי שמעה את קולו של המורה מבקש שידחפו אותו החוצה כי הוא פוחד ויש לו שלושה ילדים, אולם הוא לא הספיק לקפוץ לפני שהמחבלים גילו את דבר הבריחה. ראו סבן, תש"ן, עמ' 19.

המחבלים שלחו החוצה אל כוחות הביטחון תלמיד מתנדב ובידיו מעטפה שבה דרישותיהם. כל התלמידים רוכזו לכיתה אחת, והמחבלים מלכדו אותה בלבני חבלה והעמידו בחלון הכיתה תלמידים, מגן אנושי.¹³ אחר כך העמידו חמישה תלמידים בפרוזדור וירו צורות בין ידיהם ורגליהם.¹⁴ כרוזים נשלחו אל הכוחות שבחוץ על ידי אחת החובשות המלוות.

כוחות המשטרה הגיעו למקום עם הישמע קולות הירי הראשונים וקיבלו מידע מהתלמידים ומהמורים שקפצו מהחלונות בתחילת האירוע.¹⁵ לפנות בוקר הועבר הדיווח על חדירת המחבלים לראשת הממשלה גולדה מאיר ולרמטכ"ל מוטה גור.¹⁶ בשעת בוקר מוקדמת הגיע הרמטכ"ל לזירה עם שר הביטחון משה דיין ואלוף פיקוד הצפון רפאל איתן.¹⁷ דיין לחץ לצאת למבצע לשחרור בני הערובה, ואילו גור המליץ להמשיך במשא ומתן עם המחבלים.¹⁸ לוחמי סיירת מטכ"ל בפיקודו של גיורא זורע הגיעו לאתר במסוקים והתחילו לבחון את השטח.¹⁹ חייל בחופשה טיפס על עמוד חשמל המשקיף אל בית הספר, והמחבלים ירו בו והרגו אותו.²⁰

בכל השעות שהיו התלמידים בני ערובה התגלו בהם כוחות של אומץ ושל ערבות הדדית. שרה מדר עברה בין חברותיה והרגיעה ועודדה אותן.²¹ לילי מורד תיעדה את האירוע על פיסת קרטון של חבילת ופלים. שני תלמידים חשו ברע, ומורד התנדבה ללוות אותם החוצה, אל עבר כוחות הביטחון, וחזרה לחדר אף שיכלה להישאר בחוץ.²² לפנות בוקר לקחו אליהם המחבלים את יעקב קבלה וישי מימון, וישי הקריא ברמקול את דרישות המחבלים אל הכוחות שעמדו בחוץ, קנה הנשק נעץ בצלעותיו. בשעות הצהריים דיבר יעקב ברמקול וביקש מכוחות הביטחון להזדרז. שניהם גילו מנהיגות ואחריות, עלו בליווי מחבל לקומה השלישית והביאו משם אוכל ומים וטיפלו בתלמידים החולים והחלשים.²³ המחבלים קבעו את שעת פקיעת האולטימטום לשעה 18:00. אז, איימו, יפעילו את מטעני הנפץ.²⁴ בשעה 17:15, בתום שעות רבות של המתנה מורטת עצבים, ניתנה הפקודה

13. מיימון, תשע"ד, עמ' 58-63.

14. סבן, תש"ן, עמ' 20.

15. דו"ח ועדת הבירור, 1974, עמ' 19.

16. זונדר, 2000, עמ' 108; גור, 1998, עמ' 46.

17. זונדר, שם, עמ' 109.

18. שם, עמ' 110; בצר, 2015, עמ' 255.

19. זונדר, שם, עמ' 109.

20. שם, עמ' 111; גבעתי, תש"ן, עמ' 94.

21. מיימון, תשע"ד, עמ' 63-64.

22. סבן, תש"ן, עמ' 20.

23. שם; מיימון, תשע"ד, עמ' 65-72.

24. מיימון, שם, עמ' 74-76; גבעתי, תש"ן, עמ' 94.

להתחיל במבצע, אולם דווקא אז הופתעו הכוחות עקב אי־בהירות.²⁵ רימון זרחן שזרק אחד הלוחמים פיזר עשן סמיך, והלוחמים החמיצו בגללו את המסדרון המוביל אל כיתת בני הערובה ואיבדו זמן יקר. בפרק הזמן הזה ירו המחבלים אש תופת לעבר הלוחמים ואף השליכו רימונים לתוך הכיתה.²⁶ יעקב קבלה נכנס מהמסדרון אל הכיתה ונאבק במחבל, אך המחבל גבר עליו וירה בו. החדר התמלא צרחות, הרוגים ופצועים, ורימון שזרקו המחבלים התפוצץ בלב הכיתה ההומה. נערים ונערות קפצו מחלונות הקומה השנייה. חיילים ניסו לעלות בסולמות ולהיכנס למבנה דרך החלונות, אבל לא עלה בידם.²⁷ לבסוף הצליחה חוליית לוחמים לחסל את המחבלים מטווח קצר. כאשר נכנסו הלוחמים לכיתה עם תום הקרב התגלה לעיניהם מחזה מבעית: על רצפת החדר שכבו כשמונים תלמידים, כולם פגועים. מקצתם הרוגים.²⁸

אסון מעלות היה טראומה לאומית ונתפס כנקודת מפנה בכל הקשור ללוחמה בטרור. ביקורת קשה נמתחה על סיירת מטכ"ל בשל כישלונה הטקטי של הפעולה, ואחד הלוקחים שנלמדו ממנה הוביל להקמת היחידה המשטרתית ללוחמה בטרור (הימ"מ).²⁹ גם על הדרג המדיני שניהל את האסון נמתחה ביקורת, ונאמר כי על אף החלטת הממשלה העקרונית להיענות לדרישות המחבלים, היא לא נערכה בלוח זמנים ריאלי כדי להשאיר את האפשרות הזו פתוחה, ונקלעה למצב שבו הפעולה הצבאית נעשתה המוצא היחיד.³⁰ ברבות השנים נשמעה ביקורת גם בנוגע למניעי ההכרעות שקיבל הדרג המדיני.³¹ תפיסת האסון הכבד בקרב תושבי ישראל בשעתו השתמרה בעיתונות היומית שנדפסה בארץ בימים הסמוכים לאירוע. בבית העלמין בצפת נערכה לוויה ממלכתית, והשתתפו בה נשיא המדינה ושר החינוך. במהלך הלוויה התפרעו המשתתפים וקראו קריאות גנאי כלפי אישי הציבור.³² נוכחות ממשלתית הייתה גם בחצור הגלילית ובאילפלט, שבהם הובאו למנוחות שלוש מהנרצחות, ובהלוויית בני משפחת כהן במעלות.³³

25. זונדר, 2000, עמ' 113.

26. שם, עמ' 114-116.

27. גבעתי, תש"ן, עמ' 95.

28. שם; זונדר, 2000, עמ' 118.

29. משטרת ישראל, ימ"מ – לוחמה בטרור השתלטות וחילוץ: <https://www.police.gov.il/join/about-yamam>.

30. דו"ח ועדת הבירור, 1974, עמ' 46.

31. פעולות הדרג המדיני במהלך האירוע עדיין לא זכו למחקר מסודר, אך השאלות (למשל אצל א' פדרבוש וג' מרוז, "אורלי וגיא חוזרים עם תשובה – אסון מעלות", **ערוץ 10**, 29.3.2014; <http://10tv.nana10.co.il/Article/?ArticleID=1047175>) בדבר הגורמים שהניעו את מקבלי ההחלטות ברמה המדינית אינן קלות.

32. מ' רהט ומ' הראובני, "שוטרים חילצו את הנשיא ואת אלון מידי המון שהתפרץ בהלוויה בצפת", **מעריב**, 17.5.1974, עמ' 3.

33. "רבות בלוויית קרבנות ההתקפה במעלות, בצפת, בחצור ובאילפלט", **דבר**, 17.5.1974, עמ' 2.

זיכרון במרחב הטקסטואלי

אסון מעלות היה אחד האירועים הטראומטיים ביותר בתולדות המדינה;³⁴ הוא נזכר רבות בעיתונות התקופה, בספרי לימוד, במסלולי סיור בצפת³⁵ ובמקורות רבים הסוקרים את תולדות מדינת ישראל. להלן נבחן כיצד השתמר זכרו של האירוע במישור הטקסטואלי ומן השלכותיו על תפיסתו בציבור הישראלי.

א. תיעוד מכיתת בני הערובה

לאחר ששכחו קולות הירי ופינוי הפצועים וההרוגים, נמצאו בכיתת בני הערובה שני טקסטים שנכתבו במהלך האירוע. בשעות הבוקר של 15 במאי כתבה אילנה נאמן הי"ד מכתב המיועד להוריה. המכתב נמצא בכיס המעיל שלה במכון הפתולוגי וסייע לזיהוי גופתה.³⁶ המכתב צולם, ותצלומו התגלגל בצה"ל ובבתי ספר, אולם דבר קיומו נודע למשפחתה של אילנה רק כ-13 שנים לאחר האסון.³⁷

לאבא ואמא היקרים שלום!

השעה עכשיו אחת עשרה בבוקר. אני לא יודעת כמה שעות נותרו לי לחיות, אז אני כותבת לכם [...] רציתי להגיד תודה על החינוך שנתתם לי ועל השנים היפות שעברו עליי – והכל בזכותכם! עכשיו אני בת שש עשרה וחצי, ואם נגזר עליי למות, אמות בשקט בכבוד ואמונה. כן אמונה, את זה נתתם לי. אמרתם לי תמיד שלולא האמונה – החיים טפלים וכאבים הרבה יותר, ועכשיו בשעות הקשות האלה אני מאמינה הרבה. וגם מאמינה שאתם צודקים. החיים נותנים לבן אדם הרבה, אין לי ברירה כמעט בכלום, לא מתי ואיפה להיוולד, ולא לאיזה הורים להיוולד, אבל לי היה טוב [...] הייתי ילדה דתיה, בארץ ישראל, עם הורים נפלאים – איתכם. [...] אני לא בוכה, העיניים שלי יבשות, לא כואב לי שאמות, אני לא מצטערת, וכשאגיד "שמע ישראל" בשעה האחרונה, אחשוב עליכם. הייתי צריכה לצאת לטיול הזה, אסור לנו להשבית את החיים – הסכנה טמונה לנו בכל מקום ואם נגזרה גזירה בשמים, היא תמיד תתקיים. ואם נתחבא במקלטים, הסכנה שלנו גדולה יותר. ומוטב לחיות חיים אנושיים ולהרגע על קידוש ה'. [...]

שלום ולהתראות אי פעם, באהבה רבה, בתכם – אילנה.

34. הגדרת אסון מעלות "אירוע מכונן" מובאת במקורות רבים המזכירים אותו. ראו לדוגמה צמרת, תשס"ח, עמ' 78; אבן, תשע"ז, עמ' 115.

35. שילר וברקאי, תשס"ב, עמ' 276; מירון, תשס"ו, עמ' 151.

36. מיימון, תשע"ד, עמ' 205.

37. שם, עמ' 108.

המכתב זכה לתפוצה רחבה ומובא באתרי אינטרנט רבים כטקסט ללימוד ולהקראה ביום הזיכרון.³⁸ באירוע 'זוֹכְרִים וּשְׂרִים' בירושלים בליל יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל ופעולות האיבה בשנת תשע"ט הוקרא מכתבה של אילנה נאמן הי"ד, ועל מסך רחב הוקרנו תמונתה וכן תצלום של המכתב.³⁹

לילי מורד הי"ד, בת 16 בהירצחה, זכתה לכינוי 'אנה פרנק של חצור הגלילית'⁴⁰ בשל יומן שכתבה תוך כדי האירוע בכיתת בני הערובה. החברים מעידים כי לילי עודדה את התלמידים המבוהלים ונסכה בהם אופטימיות.⁴¹ בשעות הצהריים תיעדה לילי את האירוע על גבי פיסת קרטון של אריזת ופלים: "יום השני של הגדנ"ע 15.5.74. חצי מנומנמת חצי ערה לא בא לישון. אני שומעת את כל קול הבנות צועקות חבלנים חבלנים. ברגעים הראשונים לא האמנתי לאת ששמעו אוזני אך לאט לאט מתרגלת אני לרעיון". על גבי פיסת הקרטון תיארה לילי את השתלשלות האירועים, את תחושות התלמידים, את היעלמות המורים. היא כתבה על המתח ועל הפחד, על התקווה שהייתה בלב התלמידים עם פרסום הידיעה ברדיו כי בשעה 18:00 ישוחררו מחבלים, ואף הם עצמם ישוחררו.

היומן התפרסם לראשונה יומיים לאחר האסון ללא חתימה.⁴² חברותיה הפצועות של לילי שישבו לצידה בכיתה סיפרו על כתיבת היומן, וכך התגלתה זהות הכותבת. היומן שימש עדות בוועדת הבירור הממשלתית שהוקמה בעקבות האסון.⁴³

ב. עיתונות התקופה

במאי 1974 סיקרה העיתונות בהרחבה את אסון מעלות. לצרכי התקשורת של שנות האלפיים הסיקור העיתונאי בשנות השבעים נראה חסר: כותרות העיתונים אינן כוללות את תמונות הנרצחים ואת שמותיהם; קבוצת התלמידים הפכה לקולקטיב, והזווית האישית נעדרת מסיקור האסון. אבן סובר כי הדבר נובע ממגמה להוציא את האירועים מחזקת האדם הפרטי ולהראות כי הטרור פוגע בכולם.⁴⁴

38. למשל: "פורום צעירים מעל עשרים", **ערץ 7**, ד' באייר תשע"ז: <https://www.inn.co.il/Forum/Forum.aspx/t788272>.

39. א' שוחט, **פייסבוק**, 7.5.2019, <https://www.facebook.com/ilan.shohat/posts/10157143482869720>.

40. הכינוי התקבע בחוברת שיצאה לאור לזכר הנרצחים ובה נכתבה פסקה קצרה על אודות כל אחד מהם. פסקה זו נקראת בטקס האזכרה המרכזי מדי שנה בשנה, ראו חניא, תשל"ה.

41. מיימון, תשע"ד, עמ' 200.

42. י' דר, "עוד מחכה לנו השחרור הנפלא", **דבר**, 17.5.1974, עמ' 2.

43. ס' בן דוד, "בכל יום אנחנו קוראים את הטקסט ולא מאמינים מה שעבר עליה", **מעריב המגזין**, 28.5.2019, עמ' 4-5.

44. אבן, תשע"ז, עמ' 117. אבן בחן את הסיקור התקשורתי של אסון מעלות בעיתונים "ידיעות אחרונות", "הארץ" ו"דבר".

אפשר למצוא בעיתונות היומית התייחסות לביקורת הציבורית הקשה שנמתחה בצפת על הממשלה ובאה לידי ביטוי במהומות שפרצו בשעת הללויות. חרף מגמת ההצנעה של ההיבט האישי פורסמו ראיונות עם תלמידים פצועים בבתי החולים ונסקרה ביקורת על מנהל בית הספר ועל המורים שנטשו את התלמידים.

שני אלבומים יצאו לאור לרגל חגיגות היובל למדינת ישראל, ושניהם סוקרים את המאורעות המרכזיים במדינה לאורך חמישים שנותיה בהתבססם על העיתונות היומית. אסון מעלות נכלל בשני האלבומים.⁴⁵ ואולם כיוון שהאלבומים מצטטים כותרות עיתונים דאז, ואין בהם עריכה עדכנית, בשני האלבומים התקבע מספר שגוי של ההרוגים, כפי שפורסם לראשונה – 21 תלמידים – ללא התלמידה שנפטרה מפציעה בבית החולים.⁴⁶

ג. צילום מעצב זיכרון

מתייעוד הפריצה לבית ספר נתיב מאיר וחילוץ הפצועים, הכולל צילומי סטילס רבים וגם סרטוני וידאו, תצלום אחד נחרת בזיכרון הקיבוצי. התמונה, שצילם הצלם ישראל סימיונסקי, פורסמה בעמ' 2 בעיתון 'דבר' שיצא לאור ביום חמישי, 16 במאי, יום אחרי האירוע. התמונה מתעדת את סיפורו של גליל מימון, שחילץ את אחותו, והסיפור עצמו פורסם באותו עיתון רק כ-20 במאי, שישה ימים לאחר האסון. מימון תיאר בו כי ביום רביעי לפנות בוקר העירה אותו אימו וסיפרה כי אחותו ציפי בת ערובה במעלות. הוא נסע ברכבו למעלות, עבר את מחסומי המשטרה הודות לחולצה צבאית שלקח מחייל טרמפיסט שנסע איתו והצליח להגיע לקו הראשון של החיילים שעמדו מול חלונות בית הספר. בשלב מסוים ניסה אחד המחבלים לפגוע בו, אולם אחותו ציפי, שעמדה בחלון, הסיטה את קנה הרובה בלי לדעת שהחייל שהיא מצילה הוא אחיה, והמחבל החטיא. ממקום עומדו חזה מימון בפריצה של חיילי צה"ל אל המבנה, והתקדם אליו איתם. ציפי בת ה-15 קפצה מן החלון כשהתחילו חילופי האש, והייתה שרועה פצועה למרגלות בית הספר. אחיה גליל נשא אותה בזרועותיו וחילץ אותה תחת אש אל המקום שבו רוכזו הפצועים.⁴⁷

להפתעתי, אף שהתצלום של גליל מחלץ את ציפי פורסם ארבעה ימים קודם לפרסום הריאיון איתו על גבי אותו עיתון ממש, בגיליון 'דבר' שבו פורסם הריאיון עם גליל לא פורסם שוב כל תצלום. ייתכן שהעורך לא ידע באותה עת את זהותם של המצולמים בתצלום, דבר שאינו עולה על הדעת בתקשורת של ימינו.

45. משעל, 1997, עמ' 190; שיף ואחרים, תשנ"ח.

46. גם בלקסיקון לבטחון ישראל, שערכו איתן הבר וזאב שיף, בערך העוסק בטבח במעלות מצוין כי בפעולה נהרגו 21 תלמידים. הספר יצא לאור בשנת 1976, והיה עד אז די זמן לברר את פרטי האירוע במלואם ולא להסתפק בכותרת העיתון.

47. י' עשני, "גליל מימון רץ להציל את אחותו השבויה בביה"ס במעלות – אשר הצילה את חייו הוא", דבר,

20.5.1974, עמ' 3.

התצלום זכה למעמד של אחד התצלומים הגדולים של העיתונות הישראלית בשבעים שנותיה של המדינה משום שהוא מייצג את זוועת הטרור בלי להציג תמונות קשות של הטבח. הגשת הטרור העקיפה מאפשרת התבוננות בתצלום בלי שהצופים יבקשו להתיק ממנו את מבטם.⁴⁸ נראה שהוא נעשה ייצוגי כל כך בשל השילוב שבין הקורבן לבין הגיבור, והפרטים הקטנים בתמונה הופכים אותה לגדולה וחקוקה בזיכרון: הבעות הפנים של שני המצלמים מביעות מאמץ וכאב, ותנוחת היד המקופלת של הפצועה מחקה את תנוחת ידו של אחיה הנושאת אותה.⁴⁹ תצלום סטילס מנציח רגע קצרצר ומקבע אותו, רגע שבמקרה זה משמש רמז לאירוע ואינו מציג בחדות את האירוע עצמו. סרט וידאו לא היה יוצר את אותו רושם ולא היה נחקק בזיכרון הקיבוצי באותה מידה.

ד. סוכני זיכרון בשירה

הדי האסון קיבלו ביטוי ספרותי בטקסטים אחדים. במוסף לשבת של 'ידיעות אחרונות' שיצא לאור יומיים לאחר האירוע התפרסם שיר של ידי מנוסי, 'במעלות ההר', ונכתב בו כך: "והשנה – בחודש מאי / אדם הדם במשעולים / ובלוריות זהב בגיא / צנחו כאגד שבילים, / כי השנה בחודש מאי / במעלות הססגונים / אביב וקיץ נמהלו / לכוס של יגונים".⁵⁰ שבוע לאחר מכן באותו מוסף נדרש חיים חפר בטורו השבועי למהומות שהתרחשו בלוויה בצפת ובתרעומת שהופגנה כלפי נציגי הממשלה, ובדרכו האומנותית הביע חרדה מפני ההשלכות של האסון והתגובות בציבור על עתיד המדינה: "האם נוכל לצאת מזה בטרם ימוטו עלינו השמים? / האם נוכל לחזור ולקחת את עצמנו בידיים? / האם נוכל לחזור לשפיות הדעת, לאמת המידה הנכונה / אשר בזכותם הצלחנו לגבש עם ולהקים מדינה? / האם יתן כל אחד מאיתנו את חלקו למאמץ הזה – הלאומי והאישני / עכשיו כאשר האש מלחכת, מבחוץ ומבפנים, את קירות הבית השלישי?"⁵¹

בשנת 1979 כתבו המחזאים יהושע סובול והלל מיטלפונקט את הקברט הסאטירי 'ויהי חור', שמוצגים בו חוליי המדינה במגוון תחומים, ומשולב בו השיר 'בבית קברות לילדים', שכתב מיטלפונקט על אסון מעלות.⁵² מהשיר עולה האשמה ברורה של הממשלה בשל מחדליה, שהמדיניות נגד שחרור מחבלים, שהתעקשה עליה, גרמה למעשה להרג הילדים:

48. ראו את הריאיון עם ר' כץ אצל א' משולם, "שוב בתמונה | תיק תקשורת: הפיגוע במעלות", 17.5.2018:

<https://www.youtube.com/watch?v=V41yGgSbL14>

49. ריאיון עם מ' קרצמן, שם.

50. אבן, תשע"ז, עמ' 102.

51. שם, עמ' 104.

52. <https://www.youtube.com/watch?v=qmZecwFYoXE> (הביצוע המלא של השיר בדקה 10:30).

הכיתה קבורה מסביב, רצחתם אותנו יחד, / ואתם פוחדים לדבר, אך בנו שוב אין עוד פחד. / כדור מחבלים בבטני, וכדור של חייל בראשי, / ואתה לא תוכל לעולם, עם, להיות שוב עם חופשי [...]. / מה נשמע שם למעלה, כשאנו הילדים מתים. / האם הפרינציפ עוד פרינציפ? האם החיים – חיים? / האם בשיעור החשבון, קוראים שאלה מספר: / כמה ילדים ימותו כשפלוגה מסתערת על חדר? / אני הילד ההוא שעל גופו הוחלט / לא לדבר ולא לשאת ולתת עם אף אחד. / ואני הילד שגופו ספג את כדורי כולכם, ואת ה"קדיש" על קברו ואת הפרינציפ שלכם.⁵³

אין בשיר כל אזכור של מחבלים, ונראה כי המשפט "כדור של חייל בראשי" נוגע לביקורת על מבצע החילוץ הכושל ולסברה כי חלק מהתלמידים נהרגו מאש כוחותינו במהומה שנוצרה בזמן הפריצה לבית הספר.

ה. חוברות זיכרון

בשנת תשל"ה יצאה לאור חוברת זיכרון לנרצחים, 'במעלות קדושים'.⁵⁴ בפתח החוברת מתאר את האירוע כתב מעריב מנחם רהט, ואחריו מובאים דברים לזכר הנופלים שכתבו הראשון לציון הרב עובדיה יוסף, ראשי הערים צפת וחצור ומנהל מחלקת החינוך בעיריית צפת, וסדרה של עמודים לזכר ההרוגים; בכל עמוד תמונה ודברים קצרים על כל אחד מהתלמידים. החוברת נחתמת בשיר שכתבה ציפורה הלר אלאור, משוררת ילידת צפת.⁵⁵ עוד חוברת, שגם שמה 'במעלות קדושים', יצאה לאור בהוצאת משרד החינוך בשנת תשל"ז, שלוש שנים לאחר האסון, שנתיים לאחר החוברת הקודמת. החוברת הזו מקיפה יותר וכוללת שני שערים: שער הזיכרון ושער העיון. שער הזיכרון נפתח בתיאור קצר של האירוע ובמזמור פג בתהלים. תחת הכותרת "על אלה אני בוכה" מובאים תמונותיהם ושמותיהם של הנופלים. לאחר רשימת הנופלים כתובים קטעי זיכרונות שכתבו חבריהם של הנופלים ולקט מכתבי השתתפות בצער המשפחות ובצער העיר. בשער הזיכרון פורסם מאמר תורני פרי עטו של הרב חיים דוד הלוי,⁵⁶ שכותרתו "עקידת יצחק – מצוות אלהים ומצוות מוסר", ויצירה של ש"י עגנון, "קדיש על הרוגי ארץ ישראל".⁵⁷

53. נתנאל, תשע"ב, עמ' 278.

54. חניא, תשל"ה. הקשר בין הביטוי 'במעלות קדושים', שמקורו בתפילת 'אל מלא רחמים', ובין אסון מעלות נוצר במלאת שנה לאסון. לאורך השנים נעשה הביטוי שגור בטרמינולוגיית ההנצחה בהקשר של אסון מעלות. עורך החוברת, משה חניא, שימש לימים ראש עיריית צפת.

55. שם.

56. הרב חיים דוד הלוי היה בעת ההיא רבה הראשי של תל אביב, וחתנו הרב דוד דיין היה אז רבה הראשי של צפת.

57. משרד החינוך, 1977, עמ' 8-38.

שער העיין כולל שישה מאמרים, שהמשותף להם הוא ארץ ישראל והטיול בה, שכן תלמידי התיכון מצפת נקלעו לאירוע טרור באמצע מסע גדנ"ע, מתוך טיול בשביליה של ארץ ישראל. נראה כי מלבד הנצחת הנרצחים נעשה בחוברת הזו ניסיון לתעל את האבל לעיסוק חינוכי-ערכי.

אם כן, בעיתונות הארצית התייחסו אל ההרוגים באסון כאל קולקטיב, ולעומת זאת חוברות הזיכרון, שהוציאו לאור אנשי צפת, שהכירו את התלמידים ההרוגים, מזכירות כל אחד ואחד מהם באופן אישי.

1. ספרים

בשנת 1990 יצא לאור בהוצאת משרד הביטחון ספרה של שולמית סבן, 'לחיות מחדש – סיפורה האישי של ניצולת מעלות'. הספר מבוסס על יומנים שכתבה במהלך השנים, מקצתם מייד לאחר האסון, ואחרים כעבור שנים, במבט לאחור. הספר אומנם אינו ספר זיכרון אלא עיבוד החוויה האישי של מי שחווה את האירוע, ואין רצף כרונולוגי בין קטעי היומנים בספר: הם קופצים מהעבר להווה, מפרקי ילדות ונערות לחוויות של הורות, מתחושות תוך כדי האסון ובתהליך השיקום לתובנות של אדם בוגר שעבר תהליך של התמודדות ועיבוד של הדברים. ואולם סבן הביעה תקווה שפרסום סיפורה האישי יהיה מצבה לזכרם של חבריה.⁵⁸ בסיכומו של הספר כתבה שולמית מכתב לחבריה הנושא את האקרוסטיכון 'במעלות קדושים', וחתמה אותו בשורות אלו: "שנות דור לא תשכחנה מלבנו זכרכם / יהי רצון שה' יקום דמכם / מצבת עד לכם נקים, בזה הספר שנועד לחיים".⁵⁹ ארבעים שנה לאחר האסון יצא לאור ספרו של שמעון מיימון, 'בדמייך חיי – סיפורו של ניצול אסון מעלות'. סיפור חייו של מיימון כתוב בסדר כרונולוגי, החל משנות ילדותו בצפת, דרך הטיול שהסתיים באסון ועד ימי בגרותו ונישואיו, המושפעים מהחוויה המכוננת שעבר. בפרק השני של הספר, "המסע שלא נגמר", מספר מיימון את סיפור האסון, ומשולבים בו בפירוט רב זיכרונותיו מהטיול ומהחוויה הקשה כבן ערובה ותובנות שהפיק במבט לאחור על כשלי פעולת החילוץ.⁶⁰ מלבד זיכרונותיו האישיים ליקט מיימון עדויות מפי כמה מבני המשפחות השכולות.⁶¹ הפרק החמישי של הספר, "נר ה' נשמת אדם", מנציח את הנופלים באסון.⁶² בפרק זה נכתבו קווים לדמותם של הנרצחים, חלקם בידי מחבר הספר וחלקם בידי חבריה.⁶³

58. שם, עמ' 12.

59. שם, עמ' 88.

60. מיימון, תשע"ד, עמ' 41-100.

61. שם, עמ' 100-118.

62. שם, עמ' 193-240.

63. חלק מהדברים פורסמו בחוברת הזיכרון 'במעלות קדושים', חניא תשל"ה.

'מנהרת הזמן' היא סדרת ספרים עלילתיים לילדים שכתבה גלילה רון־פדרעמית ויצאה לאור החל משנת 1997. הספרים מנוקדים, אורך כל אחד מהם כמאה עמודים, ולפיכך אפשר להסיק כי הם מיועדים לילדים בני 7-10. הסופרת מציגה לפני הקוראים הצעירים אירועים חשובים בתולדות ישראל דרך עיניהם של גיבורי הסדרה, ילדים ירושלמיים בני המאה ה־21. הילדים נחשפים למערה שמסוגלת לנייד אותם במרחבי הזמן והמקום ונפגשים עם אישים היסטוריים באירועים היסטוריים.⁶⁴

בשנת 2012 יצא לאור הספר ה-55 בסדרה, העוסק באסון מעלות.⁶⁵ האיור שעל כריכת הספר, שאיירה יונת זרעאלי, קיבל השראה מהתצלום המפורסם של ישראל סימיונסקי, שדנו בו לעיל. לבד מעלילת הספר המגוללת את השתלשלות האירוע בפירוט רב למדי, הספר עצמו משמש מצבת זיכרון ספרותית: במהלך העלילה משולבים שמם של אחדים מקורבנות האסון, ובפרק האחרון של הספר, לאחר החזרה להווה, שרון מקריאה לדן את שמות כל התלמידים שנהרגו באסון.⁶⁶ כך הספר מנציח גם את התלמידים שנהרגו באסון ולא רק את האירוע ההיסטורי. כמו כן רון־פדרעמית הקדישה את הספר "לזכרם של התלמידים והמלווים, שאת סיפור גבורתם ניסיתי לתאר כאן".

העלילה מתארת כיצד הגיבורים דן ושרון מוצאים את עצמם כלואים עם תלמידי התיכון מצפת בבית ספר נתיב מאיר, והאסון מוצג לקוראים הצעירים מנקודת מבטם של בני הערובה. בזמן השתלטות המחבלים על בית הספר דן אומר: "אני יודע שלא חוזרים אחורה בזמן כדי למות. חוזרים אל העבר כדי לחזות באירוע, כדי להבין בדיוק מה היה שם".⁶⁷ לבד מהפרטים ההיסטוריים הספר מדגיש גם שני ערכים חברתיים־מוסריים שעולים מהאירוע: ערך אחד הוא הקרבת הפרט למען הכלל⁶⁸ – המחבלים דורשים מהחובשת לצאת להעביר מסר לכוחות הביטחון, והיא מתעקשת להישאר: "אני לא יכולה להשאיר את הילדים לבד, הם זקוקים לי".⁶⁹ כאשר יעקב קבלה מבקש ללכת להביא את התרמילים שיש בהם אוכל, אחד המחבלים מזהיר אותו: "ניסיון אחד לברוח ואתה מת", וזה משיב

64. יעקבה סצ'רדוטי סוברת כי המניע לכתיבת הסדרה 'מנהרת הזמן' הוא השבת הספרות למעמד של מכוננת זהות לאומית ומוסרת האתוס הציני לנוער. סצ'רדוטי מזהה שתי מטרות מרכזיות בכתיבת הסדרה: האחת פדגוגית – הנחלת ההיסטוריה והמורשת הלאומית, והאחרת דידקטית – חינוך לנומיות ולערכים מוסריים. המנהרה מחנכת לשמירת הרצף הבין־דורי, להכרה בהכרחיותו לקיום האומה ולחשיבות הקרבת הפרט למען הכלל. רון־פדרעמית משתמשת בדגמים ובמאפיינים של ספרות מסע בזמן כדי להחזיר לשיח הספרותי הקולקטיבי את הנרטיב הציני, בהעבירה את גיבוריה הספרותיים ואת הקוראים תהליך של חניכה ערכית־מוסרית ואידאולוגית־ציונית. ראו סצ'רדוטי, תשע"ה; סצ'רדוטי, תשע"ז, עמ' 96.

65. רון־פדרעמית, 2012.

66. שם, עמ' 98.

67. שם, עמ' 58.

68. סצ'רדוטי, תשע"ה, עמ' 64.

69. רון־פדרעמית, 2012, עמ' 65.

לו: "אין סיכוי שאני אברח ואשאיר כאן את החברים שלי",⁷⁰ ובהמשך דן אומר עליו: "הוא מוכן להקריב את חייו כדי שאנחנו נצא מכאן בשלום. תחשוב על זה. הוא בן אדם שראוי להערצה".⁷¹

ערך אחר המודגש בספר הוא דוגמה אישית: הספר מעלה על נס את גילויי המנהיגות ומבקר את מי שלא עמד באתגר:⁷² "בכלל, התברר שהתלמידים התנהגו הרבה יותר בסדר מהמורים. הרבה מורים ברחו והשאירו את התלמידים מאחור [...] אפילו החייל שליווה את הטיוול ברח".⁷³

ז. שפת הסימנים

לקהילת כבדי השמיעה בכל העולם יש שפת סימנים מקומית שנוצרת בהשפעה של אירועים היסטוריים, גאוגרפיה, דת ומסורת וסיבות נוספות.⁷⁴ שמה של העיר מעלות מסומן בקרב קהילת החירשים בישראל בתנועה של כלי נשק בשעת ירי, וסימון זה נוצר בעקבות אסון מעלות. הרלוונטיות הגדולה לאסון בקרב קהילת החירשים נובע מסיפורה של משפחת כהן, שנרצחה בביתה באותו לילה נורא. בחדירת המחבלים נרצחו ההורים ואחד הילדים. התינוק הוסתר תחת המיטה ולא נפגע מירי המחבלים, כי היה חירש, ולכן לא הגיב בבכי על קולות הירי שנשמעו בבית. אם כן, בכל פעם שחירש מדבר על העיירה מעלות, בעצם סימון תנועת שם המקום הוא מעלה את זכר האסון.⁷⁵

70. שם, עמ' 75.

71. שם, עמ' 86.

72. סצ'רדוטי, תשע"ה, עמ' 68.

73. רון פדר-עמית, 2012, עמ' 98.

74. נושא זה אומנם אינו קשור במישרין להיבט הספרותי, אולם הוא קשור לתחום התקשורת הבין-אישית, ולכן ראיתי לנכון להזכירו.

75. ש' לנסמן, "ללמוד בשפת סימנים על ערים, כפרים ומקומות בישראל!!!", 21.6.2017: <https://www.youtube.com/watch?v=pNf0u6c5wII>, דקה 4:25.

זיכרון במרחב המקום

ההנצחה במרחב הספרותי שהצגנו לעיל אינה נחלת הכלל, ונחשף אליה רק מי שמעיין בה. לעומתה הנצחה במרחב העירוני ניכרת לכל אזרח שמתהלך ברחובה של עיר. להלן אסקור את הנצחת האסון במרחב העיר צפת.⁷⁶

א. שמות רחובות

במקומות רבים במדינת ישראל מונצחים נופלים בשמות הכוללים מספר: מעלה החמישה, רחוב הארבעה, קריית שמונה ועוד. באחדים מן השמות ההנצחה המספרית נראית בדגם מצומצם, של המספר לבדו בצירוף ה"א הידיעה. השימוש בה"א הידיעה לפני המספר מחזק את הרושם שהכול יודעים מי הם החמישה או מי היו המ"ג.⁷⁷ באמצעות הנצחה מספרית נוצר שוויון בין הנופלים באירוע מסוים, ללא הבחנה מעמדית או מגדרית ביניהם,⁷⁸ ועיקרון זה בא לידי ביטוי גם בימי הזיכרון הקולקטיביים ובאחידות המצבות בבתי העלמין הצבאיים.⁷⁹

רחוב כ"ב ילדי מעלות (צילום: בר כוכבא)

ההנצחה המספרית הייתה נפוצה כאשר אוכלוסיית המדינה הייתה מצומצמת והכול ידעו מי הם הנופלים המונצחים באמצעות המספר.⁸⁰ ואולם כיום, כאשר כל כובד משקל

76. ההנצחה בעיר מעלות, שבה התרחש האסון, מתייחסת הן אל הנרצחים תושבי העיר הן אל התלמידים מצפת, אולם בשל קוצר היריעה לא נסקור במאמר זה את ההנצחה במעלות. שלוש מן הנרצחות לא התגוררו בצפת אלא בחצור הגלילית ובאילפלט. במחקר זה לא בחנתי את ההנצחה ביישובים אלו.

77. זרובבל, 2016, עמ' 192.

78. שם, עמ' 193-194.

79. שם, עמ' 198.

80. זרובבל, שם, מציינת כי גם בעשורים האחרונים יש הנצחה מספרית, אם כי במידה פחותה מבעבר. דוגמה לכך אפשר לראות בתחנת הרכבת 'חיפה מרכז השמונה', המנציחה שמונה מעובדי רכבת ישראל שנהרגו מפגיעת טיל במלחמת לבנון השנייה.

רחוב כ"ב ילדי צפת

(צילום: ברוריה בר כוכבא)

רחוב הכ"ב

(צילום: ברוריה בר כוכבא)

ההנצחה מונח על מספר בלבד, ללא ציון פרטים נוספים, הציבור מתקשה לשייך למספר את האירוע ההיסטורי שהוא מנציח, והמספר הסתמי עלול דווקא להשכיח את האירוע במקום לתרום להנצחתו.⁸¹

הרחוב שבו נמצא מבנה בית הספר התיכון הדתי בצפת מנציח את זכרם של חללי אסון מעלות באמצעות מספר, וכבר למחרת יום השנה הראשון לאסון מעלות נערך טקס קריאת הרחוב על שם החללים.⁸² יש איבהירות בנוגע לשמו המדויק של הרחוב; על פי הידיעות שפורסמו בעיתונות בשנת 1975 נקרא הרחוב 'קדושי מעלות' לזכרם של כ"ב התלמידים מבית הספר התיכון הדתי שנטבחו במעלות,⁸³ אולם בקרב תושבי צפת הרחוב מוכר בשם התמציתי 'רחוב הכ"ב', ואכן כתוב על גבי שלט הנצחה השם 'רחוב הכ"ב'. במפת העיר צפת שהוציאה העירייה מכונה הרחוב 'כ"ב ילדי מעלות', וכך הוא נכתב גם בשלטים המוצבים על תחנות האוטובוס ברחוב. עם זאת שלט המוצב בכניסה לרחוב נושא את השם 'כ"ב ילדי צפת'. ייתכן שהעניין קשור למחאה על שהנרצחים כונו 'ילדי מעלות' אף שהקשר היחיד שלהם למעלות היה המקום שבו מצא אותם מותם. בשיחות עם אנשי צפת התבקשתי לכוונתם 'ילדי צפת שנרצחו במעלות'.⁸⁴

81. שם, עמ' 213-214.

82. מ' רהט, 'זכרם של חללי מעלות הועלה בעצרות ממלכתיות', **מעריב** 5.5.1975, עמ' 4.

83. מ' רהט, 'רחוב בצפת ובית כנסת על שם הרוגי מעלות', **מעריב** 6.5.1975, עמ' 4; 'רחוב קדושי מעלות בהרננען', **דבר** 6.5.1975, עמ' 4.

84. עוד הד לשינוי שנעשה בכינוי קבוצת הנופלים אפשר למצוא בספרים שמציעים מסלולי סיור בצפת. בכרך של כתב העת 'אריאל' שהוקדש לצפת ואחריה, בהצעה לסיור בבית העלמין העתיק, מוזכרת החלקה שבה קבורים הנרצחים בבית העלמין בצפת. בראש הפסקה המתארת את האסון הכותרת היא זו: 'חלקת תלמידי בית הספר התיכון הדתי בצפת ('ילדי מעלות')' (שילר וברקאי, תשס"ב, עמ' 276). גם אצל מירון (תשס"ו, עמ' 151) בסיור דומה מוזכרת החלקה בשם 'חלקת ילדי מעלות'.

ב. שם בית הספר

בעקבות האסון נקרא בית הספר התיכון הדתי בצפת 'יד לכ"ב'.⁸⁵ מבנה בית הספר החדש הוקם ונחנך בסוף שנות השבעים, אך לאחר יותר מארבעה עשורים נדחק מהנוף העירוני השם המנציח את האסון. בחזית הכניסה לבית הספר, על משקוף בטון, קבועה כתובת עשויה אותיות ממתכת ובה שם בית הספר בעברית ובאנגלית: "בי"ס מקיף דתי 'יד לכ"ב' ע"ש פלורה תמן"⁸⁶ - in memory of 'the 22'.

אותיות המתכת אינן בולטות בצבען על רקע משקוף הבטון, ולכן כתובת ההנצחה אינה ניכרת לעין במבט ראשון, זאת גם מאחר שמבנה בית הספר נמצא מתחת למפלס הרחוב. בשלטים הקבועים בשערי הכניסה לבית הספר אין אזכור לכ"ב, ושם מזהה בית הספר עם הרשת המפעילה אותו: "אולפנת אמי"ת צפת" ו"ישיבה תיכונית אמי"ת צפת". באתר האינטרנט של רשת אמי"ת מובאת רשימת בתי הספר של הרשת בעיר. כולם שוכנים ברחוב הכ"ב, אולם אף אחד מהם אינו נושא את השם 'יד לכ"ב'.⁸⁷

ישיבה תיכונית אמי"ת צפת (צילום: ברוריה בר כוכבא)

85. מיימון, תשע"ד, עמ' 105.

86. פלורה תמן היא אימו של איש העסקים ליאון תמן, שתרם כסף להקמת מבנה בית הספר. ראו מיימון, שם, עמ' 105.

87. רשת אמי"ת: <http://www.amit.org.il/schools/>. מעניין לבדוק כמה מתלמידי בית הספר הלומדים בו כיום מכירים את שמו 'יד לכ"ב' או משתמשים בו.

גן תאנה ע"ש מדר שרה (צילום: ברוריה בר מכבא)

ג. שמות גני ילדים

בשנים הראשונות לאחר אסון מעלות קראה עיריית צפת את שמות גני הילדים בעיר על שמם של הנרצחים. בכל גן ילדים, לצד השם הרשמי שלו, קבוע עד היום שלט הנצחה לאחד ההרוגים. לדוגמה: "גן תאנה / ע"ש מדר שרה ז"ל הי"ד / שנרצחה באסון במעלות / כ"ג באייר תשל"ד / יהי זכרה ברוך".

ד. הנצחה בבתי כנסת

ברחוב אנילביץ' נמצא בית כנסת ע"ש הרב סאסי כהן,⁸⁸ שהוקדש לזכרם של הנרצחים באסון מעלות. אבן הפינה לבניית בית הכנסת הונחה למחרת יום השנה הראשון לאסון. מעל דלת הכניסה לבית הכנסת קבוע לוח שיש הנושא את הכתובת שזה תוכנה: "זה השער לה' צדיקים יבואו בו / בית הכנסת התוניסאי / ע"ש הרה"ג סאסי כהן זצ"ל / ולזכר כ"ב קדושי מעלות".

בכניסה לחצר בית הכנסת, במפלס המדרכה, קבוע שער שאיננו חלק מהמבנה המקורי של בית הכנסת. על גבי השער, שהוקדש לזכרו של אחד המתפללים, אפשר לראות הדפס דהוי הנושא את שם בית הכנסת: "בית הכנסת ע"ש ר' סאסי כהן זצ"ל / לזכר כ"ב תלמידי תיכון צפת הי"ד". אם כן, בשתי כתובות הנצחה אפשר לראות שהמספר שמבטאות האותיות כ"ב הופנם כמושג המזוהה עם האסון. כמו כן מהבדלי הניסוח שבין

88. הרב סאסי כהן עלה ארצה מגרבה בשנת 1955 ונפטר בצפת בשנת 1971. ראו 'החכם היומי':

<http://www.hyomi.org.il/page.asp?id=282>

שני השלטים אפשר לראות את תהליך השינוי שעברה הקהילה מהשנים הראשונות, שבהן נקראה קבוצת הנרצחים על שם מקום האסון, 'קדושי מעלות', ועד התקופה שבה הקפידו לציין את מקום מגוריהם, "תלמידי תיכון צפת". כמו כן בשנת 2016 הוקדשה לזכרם של עשרים ושניים הנרצחים באסון מעלות פרוכת בבית הכנסת התוניסאי ע"ש חללי צה"ל בעיר צפת.⁸⁹

בית כנסת סאסי (צילום: ברוריה בר כוכבא)

ה. אנדרטאות בבית העלמין

בבית העלמין החדש בצפת ניצבת חלקת הקבורה של התלמידים שנרצחו באסון מעלות. החלקה מתוחמת ומגודרת, וסביבה נטועים ברושים גבוהים.⁹⁰ מצבות האבן אחידות, מסודרות בשורות במעלה ההר, ובין השורות אדניות ורדים פורחות. מחוץ לחלקה נבנתה פרגולה מעץ, והוצבו בה ספסלי ישיבה.

בשנת 2011 נחנכה בבית העלמין אנדרטה שהוקמה ביוזמת המשפחות השכולות ובשיתוף עיריית צפת.⁹¹ האנדרטה ניצבת בצמוד לפרגולה, מחוץ לחלקת הקבר. היא עשויה אבן בזלת ונושאת את הכותרת "במעלות קדושים – אנדרטה לזכר תלמידי בית

89. א' מורד, פייסבוק, <https://www.facebook.com/groups/123056654075/permalink/10153903039119076/>; 17.2016.

90. תלמידות תושבות אליפלט וחצור הגלילית נטמנו בבתי העלמין במקום מגוריהן. ראוי לבחון בעתיד את ההבדלים בין ההנצחה בצפת, שבה טמונים מרבית התלמידים, לבין הנצחת היחידות באליפלט ובחצור.

91. ע' ברוך, "אנדרטה לזכרם של נרצחי מעלות", ענף 7, 23.5.2011, <https://www.inn.co.il/News/News.aspx/220136>.

הספר התיכון הדתי בצפת הי"ד שנרצחו ע"י מחבלים במהלך טיול גדנ"ע במעלות". מתחת לכתובת הזו נכתבו תאריך האירוע ושמותיהם של עשרים ושניים התלמידים ההרוגים. לצד האנדרטה הזו ניצבת עוד אנדרטה, תרומת תורם מארצות הברית, וכתובת ההנצחה שעל גביה כתובה בעברית ובאנגלית: "לזכרון עד לשתיים ועשרים נשמות, תלמידי ביה"ס התיכון הדתי בצפת / אשר בהיותם בטיול גדנ"ע בגליל שאהבו בזהר עלומיהם ויפעת נעוריהם / הונפו אל על בשמונה ושלושים לעומר בקציר דמים אכזר בידי מחבלים רצחניים / בערוב יום הטבח הנורא במעלות, כ"ג אייר תשל"ד / 'ארץ אל תכסי דמם'".

חלקת הקבורה בבית העלמין בצפת (צילום: ברוך בר כוכבא)

ו. מזרקה במרכז העיר

במרכז העיר צפת, לצד מבנה הספרייה העות'מאני, המשמש מתנ"ס, והיכל התרבות העירוני ע"ש יגאל אלון, הוקמה בשנות השמונים מזרקה לזכר הרוגי האסון. המזרקה נבנתה ברחבת בטון במעלה גבעה קטנה, שבמרכזה נחצבה בריכה ובתוכה 22 מזרקות מים. סביב הבריכה המגודרת הוצבו ספסלי ישיבה. בדופן הרחבה המוגבהת נקבע שלט קטן, ובו חרותה כתובת הנצחה תחת סמלה של עיריית צפת: "מים חיים מרקיעים השמימה משתיים ועשרים מזרקות. / מפכים, מבכים, וברטט מנציחים כ"ב נשמות זכות. / בזהר עלומיהם בדרכי גליל, ניתז ניצחם של / תלמידי התיכון העירוני תורני בצפת / בידי מחבלים מרצחים בערוב יום זוועות איום. / כ"ג באייר תשל"ד, במעלות קדושים! / מים רבים לא יכבו אש זכרם. / ארץ אהובה, אל תכסי דמם!"

מזרקה, קיץ 2019 (צילום: בר כוכבא)

בכתובת הנצחה אפשר לראות שני מאפיינים בולטים שכבר ראינו בהנצחות של האסון שנסקרו לעיל: מאפיין אחד הוא האזכור המספרי כ"ב, ונוסף עליו הביטוי 'במעלות קדושים'. בכתובת הנצחה לא נזכרת שנת ההקמה של האנדרטה. לאורך השנים המזרקה פעלה לסירוגין, אולם נראה כי לא נתנו את הדעת על התחזוקה המורכבת של הנצחה בדמות

מזרקה. באוגוסט 2019 ביקרתי במקום, והמזרקה הייתה מוזנחת ועזובה. הגדר התוחמת את הבריכה הייתה שבורה בחלקה, ופיסות אשפה התגלגלו לתוכה עם הרוח הנושבת. באוקטובר 2019 נהרסה המזרקה, שכבר לא התאפשר לתקנה, והשטח יושר לקראת סלילתו של מגרש חנייה. ראש העירייה המכהן התחייב לבחון אפשרויות הנצחה נוספות בשיתוף המשפחות השכולות.⁹²

כתובת הנצחה לצד המזרקה (צילום: בר כוכבא)

92. ש' אוחנה, **פייסבוק**, 23.10.2019, <https://www.facebook.com/ShukiOhanaOfficial/posts/702895140212498>.

ז. גן הבנים

הכניסה לגן הבנים

(צילום: ברוריה בר כוכבא)

בשנת 2015 נחנך בצפת גן הבנים בהשקעה משותפת של קרן קיימת לישראל, עיריית צפת ומפעל הפיס.⁹³ הגן נועד להנציח את זכרם של כל חללי מערכות ישראל בני העיר צפת.⁹⁴ מטעם עיריית צפת הוביל את המיזם ראש העירייה דאז אילן שוחט, שדודתו אילנה נאמן נרצחה באסון מעלות, והוא קרוי על שמה. בנאום שנשא בעת חנוכת גן הבנים אמר שוחט את הדברים האלה: "הזעקה של המשפחות הייתה לעשות הנצחה ראויה, מכובדת, ממלכתית בליבה של עיר, שמצד אחד זכרו את הילדים אבל מצד שני יכבדו גם את מעמדה של העיר צפת, וזה במקום להיות משהו של אבל וחושך וזיכרון רע ומר, זה יהיה תכשיט יפה בלב ליבה של העיר צפת [...] המקום הזה יהיה סמל וכבוד והדר לאותם נופלים". תכנון הגן כלל שני מוקדי תוכן מרכזיים: מוקד הזיכרון ומעלות צפת. מוקד הזיכרון תוכנן לכלול רחבת אבן תחומה בקיר צפתי אופייני צבוע בטורקיז, ולפניו 22 עמודי פליז המטילים צל על הקיר או על

הריצוף. על כל אחד מהעמודים היה אמור להיות כתוב שמו של אחד הנופלים.⁹⁵ במוקד הזיכרון תוכננו שני מפלי מים, סביל לשתייה ורחבה שאפשר להתכנס בה. בקיר הזיכרון קבועים שני לוחות קרמיקה; על האחד כתובת זיכרון, ועל האחרת כתובים שמות הנופלים. הכתובת שעל לוח הזיכרון זהה כמעט לזו שבאנדרטת בית העלמין. עם זאת ארבעים שנה לאחר האסון נראה כאן בפעם הראשונה שינוי של ממש: כתובת ההנצחה מוקדשת לא רק לכ"ב תלמידי התיכון הדתי בצפת, כפי שראינו עד כה, אלא לכל עשרים ושבעה ההרוגים באירוע:

93. עוזי דיין, יו"ר מפעל הפיס בעת הקמת גן הבנים, היה לוחם סירת מטכ"ל והשתתף בניסיון חילוץ בני הערובה באסון מעלות.

94. ראש העיר צפת נושא דברים בטקס חנוכת גן הבנים: <https://www.youtube.com/watch?v=LYWYnLzq6YE>.

95. אדריכלות נוף טורסרסגוסי, "צפת – גן הבנים": פרויקטים/צפת/גן הבנים/ <https://ts-landscape.co.il>. בביקור בגן הבנים ביולי 2019 לא ראיתי עמודים שעליהם שמות הנופלים.

"על אלה אני בוכיה" (איכה א' ט"ז) / לזיכרון עד / לשבעה ועשרים נופלים, / אשר נרצחו במעלות / שלושה בני משפחה אחת / חייל צה"ל ואזרחית / ושתיים ועשרים נשמות / תלמידי ביה"ס / התיכון הדתי בצפת, / שאהבו בזהר עולמיהם ויפעת נעוריהם / ובהיותם בטיול גדנ"ע בגליל, / הונפו אל על בשמונה ושלושים לעומר, / בקציר דמים אכזר, על ידי מחבלים רצחניים, / בערוב / יום הטבח הנורא במעלות. / כ"ג באייר תשל"ד.

בלוח הנושא את שמות ההרוגים מובאת רשימת התלמידים, ואחריה רשימה של הנרצחים האחרים באותו אירוע. לוח זה ככל הנראה מייעד את הנחלת הזיכרון למעגלים רחבים יותר של מטיילים ותיירים, שכן שמותיהם של ההרוגים מתורגמים לאנגלית. ביולי 2019 ביקרתי בגן הבנים. מפלי המים לא פעלו, והמים שנאגרו בשקתות היו מעופשים במפל אחד ויבשים לחלוטין בשני. הברז של הסביל היה שבור, והצמחייה הייתה יבשה בחלקה.

קיר הזיכרון בגן הבנים (צילום: ברוריה בר מוכבא)

אפשר לסכם ולומר כי אסון מעלות מונצח במגוון אופנים רחב במרחב העיר צפת. הנצחה זו מסייעת להעצמת המודעות הציבורית לאירוע ולהבניית זיכרון קיבוצי.⁹⁶ האבל בצפת נחוזה באופן קהילתי-עירוני, ולא היה נחלתן הבלעדית של המשפחות השכולות. תהליך ההנצחה במרחב ארך זמן רב בעיקר בשל שיקולים כלכליים, אולי גם בשל תחלופה גבוהה בצמרת השלטון המקומי, וגם לאחר ההקמה לא תמיד המקומות מתוחזקים כראוי. אחדים מאתרי ההנצחה במרחב הגאוגרפי משמשים מוקד להתכנסות ביום האזכרה השנתי לחללי אסון מעלות, ובכך נעסוק להלן.

זיכרון במרחב הזמן: יום האזכרה השנתי

הימים שבין פסח ליום ירושלים עמוסים באירועים המשלבים מטען היסטורי ורגשי ומסייעים בגיבוש תודעה לאומית והיסטורית בקרב תלמידים בישראל.⁹⁷ אל ימי הזיכרון הלאומיים שמציינת מדינת ישראל הצטרף בעיר צפת יום הזיכרון לחללי אסון מעלות, ומדי שנה מציינים בעיר בכ"ג באייר את 'יום מעלות'. עם השנים עוצב תוכנו של יום מעלות והתקבע סדר יום שחוזר ונשנה מדי שנה. אני מבקשת לסקור את מה שמקובל לכנות 'מחוזות הזיכרון' של יום מעלות בהקשר של גורם הזמן: פעילות במערכת החינוך, אזכרה בבית העלמין אחר הצהריים וטקס עירוני בשעות הערב.⁹⁸

א. יום מעלות במערכת החינוך בעיר צפת

יעל זרובבל הראתה שההשתייכות של ילדים לזיכרון הקיבוצי מתרחשת לפני שעומד לרשותם הידע ההיסטורי, והשפעתו של הזיכרון הקיבוצי על הילדים עשויה להיות גדולה יותר מזו שיביא הידע ההיסטורי הפורמלי. לדבריה, בתי ספר ממלאים תפקיד מרכזי בהנחלת מסורות לאומיות.⁹⁹ יתרה מכך, תמר קטקו סוברת כי אפשר להבין את עיצוב מורשת העם והמדינה באמצעות בחינת הדרך שבה מערכת החינוך מנחילה את ערכי

96. זרובבל, 2016, עמ' 216.

97. בן-עמוס ובית'אל, תשנ"ט, עמ' 459.

98. הייתי תלמידת בית ספר יד ל"ב ונכחתי בשישה ימי זיכרון, מכתה ז' עד י"ב. בכ"ג באייר תשע"ט שבתי לאחר יותר משני עשורים להשתתף באירועי 'יום מעלות' ולתעד אותם מפרספקטיבה של שימור זיכרון והבנייתו. התיעוד של ההנצחה במרחב הזמן מבוסס על זיכרונותיי, על התצפית שערכתי ועל שיחות מזדמנות עם תושבים במהלך אירועי יום מעלות תשע"ט.

99. זרובבל, 1995, עמ' 6.

המורשת. בניגוד להנצחה הטבועה באנדרטאות קבועות, הפעילות החינוכית והתרבותית ערה ומשתנה בכל שנה מחדש.¹⁰⁰

כלל בתי הספר בצפת, ובפרט בית הספר התיכון הדתי יד לכ"ב, הם מעצבי מסורת הזיכרון המקומי של אסון מעלות בקרב הילדים ובני הנוער בעיר צפת זה ארבעה עשורים ויותר. הקשר בין הנצחת נופלים למסגרת חינוכית אינו ייחודי לאסון מעלות, ויש כמוהו בבתי ספר רבים בארץ ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל, כדי לחנך את התלמידים לאהבה ולמסירות כלפי העם והמולדת.¹⁰¹ ייחודיותה של הנצחת הנרצחים באסון מעלות היא שהקורבנות נרצחו בעודם תלמידים, ולא היו חיילים בוגרי בית הספר, ושהנצחתם נערכת ביום נפילתם, ולא ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל ונפגעי פעולות האיבה.

מדי שנה בבוקרו של יום מעלות, בכ"ג באייר, ניצולי האסון מתכנסים בבית ספר יד לכ"ב למפגש זה עם זה ועם תלמידי בית הספר. התלמידים לובשים ביום זה חולצה לבנה. מבואת בית הספר מעוטרת בדגלי המדינה ומוצבים בה שלטים גדולים, שבהם תמונות ארכיון המתעדות את אסון מעלות, תמונות של 22 ההרוגים וכמה משפטים על כל אחד מהם, ושולחן שבו קטעי עיתונות משנת 1974. שלט נוסף מנציח את חיים אסולין, שהיה הפצוע הקשה ביותר באסון מעלות ונפטר ממחלת הסרטן בשנת 2018.¹⁰² אסולין ייחד זמן רב לאיסוף קטעי עיתונות על אסון מעלות וסיפר את סיפורו האישי עשרות פעמים. בכל שנה נוסעת כיתה אחת לבית ספר נתיב מאיר במעלות לציין את יום הזיכרון לאסון במקום שבו התרחש. בשנים עברו ייחדו בבית הספר שעה במערכת שבה היו ניצולי אסון מעלות מספרים את סיפורם האישי בכיתות, אך זה שנים מספר שמפגשי עדות אלו אינם נעשים במאורגן אלא נתונים ליוזמה פרטית של מורים אחדים.¹⁰³

יום מעלות מצוין לא רק בבית הספר התיכון הדתי בצפת, אלא בעוד בתי ספר בעיר. בשנת תשע"ט הוזמן דני כהן, יו"ר המשפחות השכולות של אסון מעלות, לשוחח עם תלמידים בבית הספר היסודי הממלכתי אגמים. מרבית התלמידים לא שמעו עד אז על אסון מעלות, וכהן מעיד כי התלמידים ששמעו על האסון עוד לפני השיחה איתו היו רק מי שהיה להם קשר משפחתי לניצולי האסון.¹⁰⁴ בחטיבת הביניים של בית הספר הרב־תחומי הממלכתי הזמינו את ראש העיר לשעבר אילן שוחט לשוחח עם תלמידי כיתות ח' ביום מעלות. בית הספר הרב־תחומי מפיץ מיזם להנצחת האסון ויזם גם מיזם תיעוד שלו.¹⁰⁵

100. קטקו, תשע"ה, עמ' 261.

101. בן־עמוס ובית־אל, תשנ"ט, עמ' 468.

102. ע' חשמונאי, "הפצוע הקשה ביותר מאסון מעלות נפטר ממחלה", **ישראל היום**, 10.1.2018: <https://www.israelhayom.co.il/article/527285>

103. ריאיון עם ש' סבן, צפת, 6.4.2019.

104. דברי ד' כהן, יו"ר המשפחות השכולות, בעצרת הזיכרון תשע"ט.

105. ריאיון עם מנהל בית הספר הרב־תחומי ע' זפרני, צפת, 28.5.2019.

בשנת 2013 יזמה עיריית צפת הפקה של חומר חינוכי להוראה בבתי הספר בעיר צפת ביום הזיכרון לאסון. שולמית סבן, אשת חינוך ניצולת האסון, נרתמה ליצירת ערכת ההנצחה, והערכה חולקה לכל בתי הספר בעיר.¹⁰⁶ היא כוללת מגוון של חומרי הוראה ועזרי הוראה: כרטיסיות מידע על הנפלים, תיעוד כתבי עיתונות, מארז סרטים שהופקו בעקבות האסון וחוברת הצעות למערכי שיעור, נרות נשמה ומדבקות יזכור. בערכת ההנצחה מוצעים למחנכים גם מערכי שיעור העוסקים בדרכי תגובה והתמודדות עם מצבי לחץ ומשבר.¹⁰⁷ בהקדמה לספר 'לחיות מחדש' כתבה ד"ר עפרה איילון כי הבנת דפוסי ההישרדות שבאו לידי ביטוי באסון מעלות עשויה לעזור לכל אחד מאיתנו להתמודד עם מגבלות ואסונות שאנו נתקלים בהם בחיינו. באמצעות שימוש במערכי השיעור הללו אסון מעלות הופך מאירוע היסטורי לנושא משמעות רלוונטית לכל אחד מהתלמידים.

ב. טקסי אזכרה בבתי העלמין

בכ"ג באייר אחר הצהריים נערכים טקסי אזכרה בבתי העלמין בצפת, בחצור ובאליפלט.¹⁰⁸ בטקס המרכזי, בחלקת אסון מעלות בבית העלמין בצפת, משתתפים נציג ממשלת ישראל, ראש העיר צפת, ראש העיר מעלות, רב העיר צפת, בני המשפחות השכולות, ניצולי האסון וכמה עשרות מתושבי העיר. לפני שני עשורים נכחו בטקס גם בני נוער, תלמידי בית הספר, אולם בטקס שנערך בשנת תשע"ט לא ראיתי בני נוער מלבד בני המשפחות השכולות. הטקס בנוי בדגם מוכר של טקסי אזכרה ממלכתיים כדוגמת טקס יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל. אורכו של הטקס כמחצית השעה.

הטקס נפתח בדברים מפי המנחה, ולאחר מכן אחות שכולה מדליקה אבוקת זיכרון. רב תושב העיר קורא את מזמור פג בתהלים, אח שכול אומר קדיש, וחזן צבאי מתפלל 'אל מלא רחמים'. אחר כך נושאים דברים הרב הראשי לצפת, נציג הממשלה¹⁰⁹ וראש עיריית צפת. הטקס מסתיים בהנחת זרים ונחתם בשירת 'התקווה'.

ראוי לציון נוסח תפילת 'אל מלא רחמים' הנאמר בטקס, התואם הן את ההנצחה הקבוצתית, כפי שעוצבה במהלך השנים, הן את הראייה של כל אחד מהפרטים: "לנשמות

106. ריאיון עם ש' סבן, צפת, 6.4.2019. ראוי לבחון בעתיד אם ואיך משתמשים בבתי הספר בערכת ההנצחה שהפיקה עיריית צפת.

107. אילון ולהד, 2000, עמ' 30. על פי מודל גש"ר מאח"ד (גוף, שכל, רגש, משפחה, אמונה, חברה, דמיון), שפיתחו פרופ' מולי להד וד"ר עפרה אילון, יש כמה מנגנונים המסייעים לאדם בעת משבר. במערכי השיעור שבערכה, המוצעים כחומר להוראה ביום מעלות, נדרשים לכל אחד מהמנגנונים הללו.

108. 19 מהתלמידים ההרוגים נטמנו בלוויה ממלכתית משותפת בבית העלמין בצפת. לילי מורד ומיכל סיטרוק, תושבות חצור הגלילית, נקברו בבית העלמין שבעיר מגוריהן, ואביבה סעדה נקברה במושב אליפלט, שבו גדלה.

109. בשנת תשע"ט היה נציג הממשלה חבר הכנסת אמיר אוחנה.

כ"ב ילדי צפת שנרצחו במעלות, ואלה שמותם [...]". מרבית משתתפי טקס האזכרה בבית העלמין ממשיכים אחריו לעצרת הזיכרון המרכזית.

ג. עצרת הזיכרון המרכזית

עצרת זיכרון מרכזית נערכה לראשונה בתום שנת האבל, במלאת שנה לאסון, ועם השנים היא התקבעה במבנה קבוע. את הטקס העומד במרכז עצרת הזיכרון מציגים תלמידי התיכון הדתי בצפת בהובלת שתי נשות חינוך מצוות התיכון, הנמנות בעצמן עם מעגל המשפחות השכולות של אסון מעלות. בעשורים הראשונים שלאחר האסון נכח בטקס ציבור רב, ובקהל ישבו גם בני נוער, תלמידי בית הספר.¹¹⁰ ואולם בעצרת שנערכה בשנת תשע"ט לא היו בטקס בני נוער מלבד התלמידות שהופיעו על הבמה. למעשה הופק הטקס בידי מערכת החינוך, אך הוצג לפני קהל המשפחות השכולות וכמה עשרות מתושבי העיר צפת.

החוקרת ג'ואן הריסון חוזה בטקס כלי מרכזי ליצירת זיכרון קיבוצי בקרב בני נוער כחלק מתהליך המעבר שלהם מילדים לאזרחים בוגרים בקהילה ובמדינה.¹¹¹ כדי להימנע מריטואל שגרתי, שיאבד את השפעתו על בני הנוער, הציעה הריסון לשתף את התלמידים בתכנון הטקס, ובכך לספק חוויית למידה משמעותית מתוך התנסות של התלמידים עצמם.¹¹² אינני יודעת מה מידת השותפות של התלמידים בתכנון הטקס בעצרת, אולם ניכרת הירידה במספר המשתתפים בעצרת הזיכרון המרכזית ביום מעלות.

טקס מעביר תוכן באמצעות מלל ובאמצעות סמלים שאינם מילוליים, וכדי להבין את הטקס יש צורך להתבונן בסמלים השזורים בו.¹¹³ טקס ערכי בעל משמעות יוצר למשתתפים בו חוויה שטבועים בה סמלים וביטויים חדשים לצד המאפיינים המסורתיים.¹¹⁴ לצורך הבנת משמעות הטקס העירוני נתבונן בסמלים שבאו לידי ביטוי בעצרת הזיכרון ביום מעלות תשע"ט.

את הטקס הנחה החל משנת תשע"ח ישי מימון, ניצול האסון.¹¹⁵ בעצם העמדת ניצול האסון בחזית הבמה יש משמעות גדולה. כאשר המנחה קורא את שמות ההרוגים באסון אין זו קריאה מן הפה ולחוש; הוא היה חבר שלהם, ישב איתם אל ספסל הלימודים, הכיר כל אחד ואחד מהם והיה איתם בשעותיהם האחרונות. בשנים הקודמות הנחה את הטקס

110. משנות לימודי בבית הספר התיכון זכור לי כי נכחתי בטקס העירוני פעמים מספר, בוודאי בכיתות החטיבה העליונה.

111. הריסון, 2002, עמ' 351.

112. שם, עמ' 369.

113. שם, עמ' 352.

114. שם, עמ' 369.

115. מימון עמד בראש עיריית צפת בשנים 2003-2008.

אחד ממנהלי העבר של בית הספר התיכון הדתי בצפת, ואולי זה ביטוי לנתק שהיה בעשורים הראשונים לאחר האסון בין הניצולים למשפחות השכולות.¹¹⁶

מבנה העצרת ותוכנה מעוצבים בדומה לאירועי זיכרון ממלכתיים אחרים, לרבות הבחירה בנושאי תפקידים ציבוריים בעיר לשאת דברים, כפי שהיה אפשר לראות בעצרת הזיכרון בשנת תשע"ט. רב העיר צפת דיבר על הנופלים, שנהרגו על קידוש השם, הנושאים בתפקיד בחיי עם ישראל גם לאחר מותם. דבריו שיוו לאסון מעמד לאומי, שללו את היותו מקרה פרטי וביססו אותו כאירוע מכונן. ראש העיר צפת השתמש בנאומו בביטויים המוכרים מטקסי יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל, ביטויים שהיו מכבר לסמל וממצבים את יום מעלות כאירוע זיכרון ממלכתי העומד בשורה אחת עם ימי הזיכרון הלאומיים.

נציג המשפחות השכולות דני כהן, ששכל באסון את ביתו רינה, נדרש בדבריו להנצחה ולשימור הזיכרון וביקש מבעלי ההשפעה להמשיך לפעול כדי שזכר הנופלים לא יישכח גם לאחר שהוריהם ילכו לעולמם. אחת מניצולות האסון, שולמית סבן, נדרשה בדבריה לחלקם של הניצולים בשימור הזיכרון וציטטה את חיים אסולין: "אני חימת, מצבה מהלכת". לאחר פרק הנאומים החל הטקס בהצגת תלמידות בית הספר התיכון יד לכ"ב. כבר עמדנו לעיל על ששם בית הספר אינו מוזכר על השלטים בכניסה אליו. למרבה ההפתעה, אפילו בעצרת הזיכרון הרשמית ביום מעלות הזמינו לבמה את "תלמידות בית ספר אמי"ת צפת", ולא הזכירו את השם שניתן לבית הספר על שמם של כ"ב הנרצחים באסון מעלות. הטקס כלל קטעי מוזיקה, קריינות וריקוד. מילותיהם של מרבית השירים היו מן המקורות היהודיים. בתום הטקס הדליקו בני המשפחות השכולות נרות זיכרון אגב הקראת קטע קצר על כל אחד מהנופלים. קטעי הזיכרון פורסמו לראשונה בחוברת הזיכרון 'במעלות קדושים' שיצאה לאור שנה לאחר האסון.¹¹⁷

אם כן, הטקס עבר שינוי במהלך השנים: מרבית קטעי המוזיקה, השירה והקריאה נכתבו בשנים האחרונות, לבד מקטעי הזיכרון לנופלים. ניכר בתכנים שיש בהם אמונה גדולה, התבוננות קדימה אל הקימה מהאבל ויצירת חיים לצידו.¹¹⁸ לסוכני הזיכרון של יום מעלות תפקיד מרכזי בקיבוע האסון בתודעה של תושבי צפת בכלל ושל תלמידי מערכת החינוך בפרט. ואולם השותפות של בני הנוער באירועים העירוניים למיניהם פחתה במהלך השנים, ולטקסים מגיעים בעיקר בני המשפחות של הנרצחים, הניצולים ובני משפחותיהם.

116. על הנתק שבין המשפחות השכולות לניצולים שמעתי בכמה שיחות במהלך יום מעלות תשע"ט.

117. ראו לעיל בסעיף 'חברות זיכרון'.

118. מעניין לבחון את התפתחות השינויים בטקס לאורך השנים בהשוואה בין תוכן הטקס בעשורים שחלפו.

בשנת 2019 ערכתי סקר בין בוגרי בית הספר יד לכ"ב, ותוצאותיו מעלות נקודה חשובה בקשר לאפקטיביות של פעילות ההנצחה.¹¹⁹ רוב הנשאלים זכרו את הפרטים המרכזיים של האירוע: תלמידי בית הספר מצפת נסעו למעלות בטיול או בפעילות גדנ"ע, ושם רצחו מחבלים 22 מהתלמידים. ואולם כאשר עוברים לפרטים הקטנים, כמו שמות של תלמידים שנרצחו, נזכרים בעיקר שמות שנודעו בשל ייחודיותם.¹²⁰ את שנת האירוע, את המקום המדויק שבו אירע או את שם היחידה הצבאית שפרצה לבית הספר, רבים אינם זוכרים. רוב הנשאלים הכירו אנדרטאות ברחבי העיר, בעיקר את הבולטות שבהן, כמו בית הספר או המזרקה. הם הכירו גם את הטקסים: את האזכרה בבית העלמין ואת הטקס בבית יגאל אלון, ואף ראו בו טקס עירוני, ואף שרוב הנשאלים לא נכחו בחמש השנים האחרונות באף אחד מהטקסים. נראה שהטקסים והאנדרטאות בעלי הפרופיל הציבורי הגבוה אכן מסייעים לשימור הזיכרון ולהנחלתו ואף תורמים לעיצוב האסון כמאורע קולקטיביקהילתי ולא דווקא אסון אישי של משפחות הנרצחים.

סיכום

"כל הנצחה היא במהותה דיאלוג הממוקם בשלושה הקשרים שונים: בזיקה אל האירוע המסומל, בזיקה אל הנצחות קודמות של אותו אירוע או של אירועים אחרים, ובזיקה אל קהילת הזיכרון הפוטנציאלית, דהיינו קהל הצרכנים".¹²¹ אסון מעלות הותיר אחריו עקבות טראומטיים ברמה הלאומית, והרושם שהותיר בקהילת העיר צפת עדיין בולט, בייחוד בהשוואה לאירועי טרור אחרים שעוררו בזמנו התייחסות ציבורית, ועתה נזכרים ומונצחים בעיקר במעגל המשפחתי.

בנוגע לשנים שחלפו מאז האסון, אפשר לדבר על 'ההיסטוריה של ההנצחה' ולסמן בה נקודות בולטות שעיקרן המעבר מהכלל אל הפרטים; הדגשת הכלל התחלפה בסיפוריהם של האינדיווידואלים. ועם זאת בחלוף הזמן דפוסים בסיסיים לא השתנו. ההנצחה באמצעות המספר נשארה בעיקרה. הצירוף 'כ"ב ילדי מעלות' או 'כ"ב ילדי צפת' העניק ערך מוסף חשוב למספר המנציח. כמו כן המושג 'קדושים', שהתקבע בצירוף הסמיכות 'קדושי מעלות' או בהיפוך רב המשמעות 'במעלות קדושים', ממשיך ללוות את

119. בסקר השתתפו כשבעים איש, והוא נועד לסרט תמונה כללית של השפעת פעולות ההנצחה. הוא לא נעשה בכלים מחקרניים.

120. מהבולטים בשמות שנצרכו בתודעה: יעקב קבלה הי"ד, שנודע בשל תפקודו בעת האסון, אילנה נאמן הי"ד, שהמכתב שלה התפרסם ברבים, והאחים מדר הי"ד, שנרצחו יחד.

121. פייגה, תשע"ז, עמ' 412.

מהלכי ההנצחה, ובקהילה הצפתית המסורתית נותן משנה תוקף למעמדם הלאומי של הנרצחים. התקבעותם של המונצחים כקדושי מעלות' שומרת אפוא על חיוניותה של ההנצחה ומשמרת אותה מכרסום שיני הזמן.

מטבע הדברים, שינויים לא מעטים חלו בדגמי ההנצחה למיניהם. ההנצחה הטקסטואלית לסוגיה, שראשיתה בימים שאחרי האירוע, נמשכה לאורך השנים במינונים משתנים, ובשנים האחרונות עיקרה בכתיבה של פעילות חינוכית ובכתבות עיתונות סביב יום האזכרה. ההנצחה במרחב הפיזי וההנצחה בלוח השנה עודן תקפות, אולם גם בהנצחה הפיזית חלו שינויים הנובעים בין השאר מחוסר תחזוקה הגובל בהזנחה, כפי שקורה פעמים רבות באנדרטאות ובאתרי זיכרון, ואף השימוש בשם בית הספר כשם המנציח את האסון דועך עם השנים.

48 שנים חלפו, הזמן עושה את שלו, אך בסיס הידע על האסון ממשיך להתקיים. סוכני הזיכרון המנציחים את אסון מעלות משפיעים לאורך השנים לחיוב על שימור הזיכרון בקרב בוגרי בית הספר התיכון הדתי בצפת. ניכר כי למערכת החינוך העירונית תפקיד מרכזי בהנחלת הידע בנידון ובעיצוב הזיכרון שלו לדור הבא, אולם ניכר תהליך של הצטמצמות הן בתחזוקת אתרי הזיכרון הן בנוכחות בטקסי האזכרה. עם היחלשות האבל הקונקרטי שעמד במוקד הזיכרון, שרבים היו שותפים לו בהיכרות האישית הקרובה לנרצחים ולבני משפחותיהם, הצטמצמו והלכו גם הטקסים מבחינת מספרם ונחלשה תודעתם.

המחשבות בנידון רבות. אכן, תחושת הבטן הראשונית קשה למקרא הידיעה על הרס המזרקה שהוקמה כאנדרטה בשנות השמונים. המעשה מצטייר כביטוי של הזנחה ופעולה של העלמת האסון מהזירה הציבורית. ואולם לעומת האנדרטה הדוממת והשפעתה על הזיכרון הקיבוצי עומדת העשייה בזירת החינוך והתקשורת. במבט לעתיד נראה כי כדי לשמר את מקומו של אסון מעלות בזיכרון הקיבוצי של קהילת צפת בפרט ושל אזרחי המדינה בכלל יש להעמיק את העשייה החינוכית. פעולות כמו סיור לימודי לאתר האסון בליווי עדות של ניצולי האסון,¹²² מערכי שיעור וערכות חינוכיות שישפרו על התלמידים שנרצחו ויתמקדו בערכים העולים מסיפור האירוע ורלוונטיים לנוער בן ימינו, וכן פעילות שתהיה באנדרטאות למיניהן, יתרמו לשימור המיתוס והערכים העולים ממנו ולהעברת המסרים המרכזיים לדורות הבאים.

אפשר לסכם כי מבחינת מעמדו בזיכרון הקיבוצי, אסון מעלות ממקום בעת הזו במעין קו תפר שבין אבל לזיכרון, בתקופת המעבר שבין האבל האישי לקיבוע בזיכרון הציבורי. בתפילת 'אל מלא רחמים' שנישאת ביום מעלות באזכרה השנתית בבית העלמין בצפת לעילוי נשמתם של כ"ב ילדי צפת שנרצחו במעלות נאמר כך: "במעלות קדושים וטהורים, כזוהר הרקיע מאירים ומזהירים". חנה סנש כתבה בשירה 'יש כוכבים' על אנשים

122. כפי שמציעה קטקו בדבר סיורים באתרי מלחמות ישראל. ראו קטקו, תשע"ה, עמ' 275.

שזין זכרם מאיר רק לאחר מותם: "אורות אלה, המבהיקים בחשכת הליל, הם שמראים לאדם את הדרך". קהילת צפת התכנסה כיובל שנים סביב נר נשמה, וזו העת שלה לבחור אם ברצונה להפוך את נר הזיכרון ללפיד המאיר את הדרך קדימה.

רשימת קיצורים ומקורות

- אבן, תשע"ז   נ' אבן, **אזרחים חללים: השינוי בהתייחסות לחללי פעולות איבה לאורך שנות המדינה – מהלכים בדרך להכרה בהם ולהנצחתם**, ישראל תשע"ז.
- אוחנה ווסטרייך, תשנ"ז   ד' אוחנה ור' וסטרייך, **מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית**, ירושלים תשנ"ז.
- אילון ולהד, 2000   ע' אילון ומ' להד, **חיים על הגבול**, ישראל 2000.
- בן-עמוס ובית-אל, תשנ"ט   א' בן-עמוס וא' בית-אל, "הנצחה וזהות לאומית: טקסי זיכרון בבתי ספר בישראל", בתוך: ע' בשארה (עורך), **בין האני לאנחנו: הבניית זהויות וזהות ישראלית**, ירושלים תשנ"ט.
- בצר, 2015   מ' בצר, **לוחם חשאי: סיפורו של איש היחידות המיוחדות בצה"ל**, ירושלים 2015.
- גבעתי, תש"ן   מ' גבעתי, **שלוש לידות בספטמבר**, תל אביב תש"ן.
- גור, 1998   מ' גור, **ראש המטה הכללי**, תל אביב 1998.
- דו"ח ועדת הבירור, 1974   דו"ח ועדת הבירור לבדיקת ההתרשויות במעלות", ירושלים 1974: <http://www.archives.gov.il/archives/#/Archive/0b0717068031b20c/File/0b07170685224a75>.
- הריסון, 2002   ג' הריסון, "הבניה חברתית של טקסי זיכרון אזרחיים בבתי ספר בישראל", בתוך: נ' מסלובטי ו' עירם (עורכים), **חינוך לערכים בהקשרים הוראתיים מגוונים**, תל אביב 2002, עמ' 371-354.
- זונדר, 2000   מ' זונדר, **סיירת מטכ"ל**, ירושלים 2000.
- זרובבל, 1995   Y. Zerubavel, *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, Chicago 1995.
- זרובבל, 2016   י' זרובבל, "הנצחה מספרית ושיום העבר: זיכרון ושכחה במרחב הציבורי בישראל", בתוך: ע' דהמאשה ו' שוורץ (עורכים), **שמות מקומות וזהות מרחבית בישראל-פלסטין: יחסי רוב-מיעוט, השכחה וזיכרון**, תל אביב 2016, עמ' 251-225.

- חניא, תשל"ה מ' חניא (עורך), **במעלות קדושים: חוברת זכרון לתלמידי התיכון הדתי צפת שנפלו בידי מחבלים במעלות**, צפת תשל"ה.
- מיימון, תשע"ד ש' מיימון, **בדמיון חי: סיפורו של ניצול אסון מעלות**, ירושלים תשע"ד.
- מירון, תשס"ו א' מירון (עורך), **צפת וכל נתיבותיה: לסייר עם יד יצחק בן-צבי**, ירושלים תשס"ו.
- משעל, 1997 משרד החינוך, **ואלה שנות...**, תל אביב 1997.
- משרד החינוך, 1977 **משרד החינוך והתרבות, אגף החנוך הדתי, במעלות קדושים: לזכרם של תלמידי ביה"ס התיכון העירוני הדתי בצפת שנפלו בעיירה מעלות ביום רביעי כ"ג אייר תשל"ד (15.5.74)**, ישראל 1977.
- נתנאל, תשע"ב נ' נתנאל, **מראות נשברות: ייצוג הישראליות ועיצובה במחזותיהם של יהושע סובול והלל מיטלפונקט**, תל אביב תשע"ב.
- סבן, תש"ן ש' סבן, **לחיות מחדש: סיפורה האישי של ניצולת מעלות**, תל אביב תש"ן.
- סצ'רדוטי, תשע"ה י' סצ'רדוטי, "בין שינה פלאית למסע בזמן – המערה כאינקובטור ערכי ודידקטי ב'מנהרת הזמן' לגלילה רון־פדרעמית", **עיונים בספרות ילדים** 24 (תשע"ה), עמ' 47-92.
- סצ'רדוטי, תשע"ז י' סצ'רדוטי, "טרנסטקסטואליות בשירות הציונות: אידיאולוגיה והבניית זהות לאומית בסדרה 'מנהרת הזמן' לגלילה רון־פדרעמית", **גילוי דעת** 10 (תשע"ז), עמ' 77-100.
- פייגה, תשע"ז מ' פייגה, **על דעת המקום: מחזות זיכרון ישראליים**, באר שבע תשע"ז.
- צמרת, תשס"ח צ' צמרת, "החינוך בעשור השלישי", בתוך: צ' צמרת וח' יבלונקה (עורכים), **העשור השלישי: תשכ"ח-תשל"ח**, ירושלים תשס"ח, עמ' 69-88.
- קטקו, תשע"ה ת' קטקו, "משחק הזיכרון: בית הספר כמרחב טקסי מעצב של אתוס לאומי", בתוך: נ' מיכאלי (עורך), **בן בית ספרנו: מאמרים על חינוך פוליטי**, תל אביב תשע"ה, עמ' 260-283.
- רון־פדרעמית, 2012 ג' רון־פדרעמית, **מנהרת הזמן 55: אסון מעלות**, תל אביב 2012.

שילר וברקאי, תשס"ג   א' שילר וג' ברקאי (עורכים), **אריאל** 157-158: צפת ואתריה
(תשס"ג).
שיף ואחרים, תשנ"ח   י' שיף ואחרים (עורכים), **ישראל 50**, ישראל תשנ"ח זה.